

ІДЕОЛОГІЗАЦІЯ КАРТИНИ СВІТУ В «РАДЯНСЬКИХ ПРИСЛІВ'ЯХ І ПРИКАЗКАХ»

Роман Трифонов

У сучасній лінгвістиці прислів'я та приказки часто стають джерелом інформації, що дає змогу досліджувати концептуалізацію світу і його мовну картину [3:3-5]. Такий підхід дозволяє робити цінні висновки про світогляд народу на основі аналізу мовного матеріалу. У цій статті звернімося до так званих «радянських прислів'їв та приказок», зафіксованих у збірниках тоталітарної

добы, на прикладі [6]. При цьому, звичайно, необхідно зважати, що ці паремійні одиниці є вельми специфічним мовним і когнітивним феноменом. За своєю природою вони так само відбивають фрагмент певної картини світу. Проте штучність таких утворень, яка передусім привертає увагу того, хто знайомиться з цим мовним матеріалом, вимагає особливого підходу. Одним із вихідних тверджень для мене є те, що в «радянських прислів'ях та приказках» замість світогляду народу відображено фрагменти картини світу, яку прагне сформувати в народі тоталітарна держава, і ця картина світу й концептуалізація дійсності мають відповідати прийнятій у тій державі ідеології.

Феномен «радянського фольклору», зокрема паремійний його фонд, вивчений недостатньо і в Україні, і, схоже, в інших пострадянських країнах. Очевидно, це й пояснюється згаданою штучністю подібних псевдонародних конструктів, часто — їхньою естетичною незадовільністю. Чи не першою спробою в цій ділянці (на матеріалі російської мови) стала невелика, але глибока стаття польського науковця В. Хлебди, слушно названа лише «начерком до майбутнього аналізу» [13]. Що ж стосується українських радянських паремій, то до їх досліджування ще належить узятись (тут, як і вище, йдеться саме про незаангажовані посттоталітарні студії, оскільки українські паремійні новотвори в радянський час були предметом дослідження, наприклад, у монографії М. Ліждвой [4]). Ця стаття може стати одним із підходів до теми. Гадаю, для вивчення форм мовного впливу в тоталітарному суспільстві такий матеріал є унікальним, бо за означенням ці одиниці ніби вписуються безпосередньо в народну мовну картину світу, їх творці «оперують» її (і нею), а не просто апелюють до абстрактного «народу», як то було прийнято в радянській ново- мові. Отже, у такий спосіб маємо можливість на низці прикладів простежити, на які саме зміни в народній картині світу було спрямовано зусилля в тоталітарну добу, яка концептуалізація дійсності вважалася «правильною». З'ясувати деякі мовні й когнітивні засоби цих змін і цієї концептуалізації — то і є мета статті.

Питання про належність прислів'їв до фразеології, як відомо, дискусійне. Тримаюся думки, що вони не є частиною фразеології у «вузькому» розумінні, але належать до неї в розумінні «широкому»; прислів'я - це чітко окреслена група одиниць, які, за словами Є. Іванової, відрізняються від тих, фразеологічний статус яких не викликає заперечень, і водночас розташовані до них доволі близько [3:21; див. також 10:645]. Найбільш плідним напрямом дослідження радянських паремій є когнітивний, тому що, як слушно зауважив В. Хлебда, формально, за будовою, за використаними стилістичними засобами тощо такі одиниці важко відрізнити від народних — вони аналогічні. Такою була настанова творців, зумовлена прагненням надати новій ідеології традиційних, звичних, перевірених часом форм [13].

Якщо зазвичай прислів'я розглядають як одиниці, що формуються в дискурсивних практиках народу протягом тривалого часу, то стосовно походження «радянських» прислів'їв ситуація інакша. В. Хлебда пише, що вони «написані на замовлення згори»; з метою вкоренити у свідомості народу принципи нового способу життя» [8]. Докладніше з'ясувати конкретні умови творення радянських паремій — це також завдання на перспективу, передусім для істориків і фольклористів. Поки що зауважу: не весь матеріал у розділах «Радянські прислів'я та приказки» фольклорних збірників є однорідним. Серед цих одиниць дуже рідко зустрічаються такі, що справді могли бути зафіксовані в народному мовленні: *Кляне, як баба фашиста* [6:136; далі, покликаючись на це видання, ставлю в круглих дужках номер сторінки], але абсолютну більшість становлять явно штучні витвори: *Казахстану і Алтаю весь народ допомагає* (с. 133). Загалом «перевернута» ситуація з творенням «радянських прислів'їв і приказок» нагадує інші тогочасні практики тоталітарної держави, зокрема щодо статистики: «Замість того, щоб усі... дані з усіх куточків величезної території збирати в Москві, про них спочатку повідомляли жителям тих чи інших місцевостей через публікації в “Правде”, “Известиях” чи в якомусь іншому офіційному органі Москви: отже, у Радянському Союзі кожна область і кожен район отримували свої офіційні, штучні статистичні дані» [1:21]. Так само й «спускання згори» псевдонародних прислів'їв та приказок було моделюванням бажаного, і на особливість тоталітаризму, що зумовила це, звернув увагу ще 1941 р. Дж. Орвелл: «Тоталітаризм замахнувся на свободу думки так, як ніколи раніше не могли й уявити... Його контроль над думкою має не тільки заборонну, але й конструктивну мету. Не просто заборонено висловлювати - навіть допускати - певні думки, але диктується, що саме належить думати; створюється ідеологія, яку особистість має прийняти» [7:57].

Однією з рис картини світу, яку формує тоталітарна держава (чи, за Е. Мореном, Партія/Держава [5:47]), є ідеологічність. Часто в складі прислів'їв і приказок зустрічаються ідеологеми - мовні одиниці, у семантиці яких задано належність до відповідної ідеології та місце в її системі (див. поняття «ідеологічної зв'язаності» у В. Шмід- та [14:15]). Неорганічність цих ідеологем для народної мовної картини світу, відображеної в прислів'ях і приказках, дає підстави говорити про цілеспрямоване введення в неї певних когнітивних

структур: фреймів і концептів. Таке явище пропоную назвати **імплантацією**. У ній надзвичайно важливу роль відіграють мовні засоби, а саме значущі мовні одиниці в усій різноманітності їхніх семантико-стилістичних властивостей, синтагматичних і парадигматичних зв'язків.

Серед аналізованих 199 прислів'їв і приказок невелику частину складають ті, які можуть бути віднесені до «радянського фольклору» дуже умовно, бо не містять експліцитних лінгвоідеологем. Укладач розмістив їх у відповідному розділі довільно — імовірно, на підставі деякої співзвучності (передусім аксіологічної) з радянською системою цінностей: *Посіси в пору збереш зерна гару* (с. 131). У таких одиницях, на мою думку, про імплантацію не йдеться — радше про пристосування готового прислів'я до потрібної картини світу: за цим висловленням можна, маючи бажання, побачити елементи радянської концептосфери на кшталт КОЛГОСП.

Що ж до самої імплантації ідеологем, то на підставі мовно-когнітивних операцій можна виділити різні її типи. Схарактеризуємо кожний із них.

Компоненти вже наявних прислів'їв і приказок цілеспрямовано підмінюються ідеологемами: *Ленінізм вчить, як на світі треба жити* (с. 122) - *Книга вчить, як на світі жити* (с. 28); *Колгосп - великий чоловік* (с. 127) - *Громада - великий чоловік* (с. 19). Очевидною є невисока евристична й прагматична ефективність такого прийому, бо розпізнати його не складно.

Прецедентний текст, який має конкретного автора, але є важливим у тоталітарній світоглядній системі, вводиться в базу народних прислів'їв і приказок, що має свідчити про його природність для народної свідомості: *Немає таких фортець, яких більшовики не могли б здобути* (с. 121) - перекладений вислів І. Сталіна, котрий став партійним гаслом, а згодом - кліше радянської новомови [9:322]. Цікаво, що до цього випадку є незастосовним словосполучення «народна творчість» як синонім слова «фольклор»; гадаю, власне, що тут ішлося не про «народну творчість», а про «народну мудрість» (так, зрештою, називається збірник), яка в тоталітарній картині світу має збігатися з «безмежною мудрістю» вождів і партії.

Імплантоване поняття як слот приєднується до вже наявного в народній картині світу фрейму: *Без ініціативи - що без рук* (с. 132); *У колгоспі працювати - горя-лиха не знати* (с. 127). Наприклад, в останньому випадку, опустивши у *колгоспі*, дістанемо вербалізацію цілком природного компонента структури знань. Цікаво, що імплантація породжує тут нетиповий для народної картини світу іллокутивний зміст: просто *працювати*, не *у колгоспі*, зовсім не означає *горя-лиха не знати* (можна поміркувати над цим з огляду на перебіг колективізації в Україні). Базова концептуальна структура може наповнюватися кількома інноваціями: *Тесть - інженер, зять - комбайнер, дочка - знатна ланкова - от і сім'я нова* (с. 135). Звичайно, далеко не завжди імплантація виражається в «нарощуванні» слів: *Якщо бажаси статись заможним - у праці будь непереможним* (с. 132). Тут імпантується типова для радянської картини світу метафорична модель «праця - це змагання, битва, війна...»

Імплантація докорінно змінює фрагмент картини світу, протиставляючи нове відомому як певний «прорив»: *І один у полі воїн, якщо він радянський* (с. 137). Не цілком можна погодитися з В. Хлебдою, який аналогічне прислів'я в російській мові розглядає як «російсько-радянську» контамінацію. Тут ефект радянської одиниці базується на розширенні, уточненні й частковому запереченні традиційної (хоч польський учений слушно знаходить контамінацію, наприклад, у випадку *Береги честь молоду, а оружие — как в руки взял*).

Ідеологема набуває оцінності через уведення позначуваного поняття у вже наявну в народній свідомості ціннісну структуру: *В колективах чиста нива і багаті жнива* (с. 132); *Коли б не гульня, не згубив би трудовня* (с. 150); *Язиката, а на трудовні небагата* (с. 154).

Назва нової реалії, оцінюваної в народній свідомості позитивно, супроводжується ідеологемою, на яку цей «плюс» має автоматично поширюватися: *Велика сила - колгоспна машина* (с. 129); *Спасибі Іллічу - електрикою свічу* (с. 134) - перенесення позитивної оцінки з *машини* на *колгосп*, з *електрики* - на *Ілліча*. Цей прийом надзвичайно активно використовували в радянській політичній риторичній, підкреслюючи, що будь-який здобуток прогресу (зокрема технічного) з'явився або став доступним лише завдяки соціалістичному ладу. Але в реальній народній картині світу такий асоціативно-оцінний зв'язок не встановлювався все одно, відбувався мовний опір, яскраво відображений, наприклад, у трансформованому виразі *Ой спасіба Іллічу - голой сракою свічу* (зафіксовано А.А. Сагаровським на Слобожанщині). «Антирадянські» прислів'я та приказки — це також цікавий предмет студій, логічно пов'язаний із досліджуванним тут; варто звертатись і до них.

Поняття, виражене ідеологічно зв'язаною одиницею, у самому прислів'ї оцінюється «по-народному», з використанням таких мовних засобів, що характерні в цілому для паремійних одиниць: *Радянський закон найсильніший* (с. 142); *Поганий той колектив, де є до пляшки актив* (с. 147) - пряма оцінка за допомогою прикметників. Привертає увагу вислів *Був Чан Кай-ші, а зостався пшик на ковші* (с. 145), де оцінку вкрай віддаленого від народної, але важливого в ідеологічній картині світу об'єкта виражено цілком «народними» мовними засобами (наявність мовної гри, експресивне слововживання). Тут маємо свідому стилізацію, вочевидь створену письменником, який орієнтувався на дві дискурсивні практики: народну гумористичну оповідь і радянську політінформацію.

Нове поняття вводиться в базову опозицію «свій-чужий». Тут особливо часто радянські ідеологічні концепти в прислів'ях протиставлено концептові ПАН, бо останній і в традиційній народній мовній картині світу маркований як «чужий»: *Радянська влада - панам завада* (с. 123); *Радянське - не панське* (с. 124) тощо (пор., наприклад, у М. Номиса: *То пани, а ми люде; З паном дружи, а камінь за пазухою держи* та ін. [12:91, 94]).

Аксіологічна опозиція конструюється так, що в ній, як і в попередньому випадку, репрезентовано традиційний і новітній концепти, але при цьому

сприймання традиційного компонента змінюється на протилежне. Тут яскравим прикладом є паремії, у яких вербалізовано концепт БОГ: *Не в богові спасіння, а в колективній праці* (с. 151). Подібні мовні одиниці засвідчують ще й слухність тверджень дослідників про релігійний характер комуністичної ідеології, її міфо-логічно-релігійне ядро: «Більшовизм стверджує, що він протиставляє Наукову Істину Істині релігійній, насправді ж він протиставляє Спасіння земне Спасінню на небесах» [5:42].

Моделюється повністю нова аксіологічна опозиція, природно, нормативна, у якій за певними мовними імплантатами закріплено непорушні оцінні характеристики: *Соціалістичні сили щохвилини зростають, а капіталісти свої втрачають* (с. 142); *У Радянському Союзі всі трудящі - рідні друзі* (с. 143); *Уолл-стріт війну готує - бар'яші свої рятує* (с. 144) і под. Характерний приклад: *Хочем миру, хочем щастя - ворогів бере хай трясця!* (с. 144) - образ чужого тут набуває узагальнених рис мало не ворога роду людського, що актуалізує інвективну лексику.

Прислів'я являє собою пряме пояснення ідеологеми. Тут ми маємо тільки один приклад, але показовий: *Сателіт - це значить: сідай верхи, бий і їдь* (с. 145). Як бачимо, «пояснення» полягає не в розкритті суті поняття, а в задаванні набору асоціацій, що їх має викликати імплантант (навіть граматичної кореляції немає - іменник пояснено дієсловами в наказовому способі, які надають описові динаміки й дозволяють сформулювати не статичний фрейм, а мікросценарій, який, певно, легше імпантувати у свідомість).

У прислів'ї відбувається імплантація відразу декількох ідеологом зі встановленням зв'язку між ними. Цей прийом часто супроводжує рима, однак такі прислів'я виглядають як зразки «народної творчості» ще менш переконливо: *Наша партія могутня нас веде в ясне майбутнє* (с. 121); *Ленінізм вказав шлях у комунізм* (с. 122); *Конституція нова дала жінці всі права* (с. 135) і багато інших. Причина непереконавності є простою: відсутність хоч поверхових зв'язків із народною мовною картиною світу залишає паремійний текст «річчю в собі», можливою в публіцистичному дискурсі, але не у фольклорному.

Зазначені зміни в українській мовній картині світу здебільшого не стали дійсністю. Розглядаючи перелічені типи імплантацій, коректно казати тільки про декларований, а не реальний вплив на мовну картину світу. Звичайно, аналізовані одиниці не можна назвати прецедентними текстами, зайве казати і про їхню неналежність до фразеологічного фонду, оскільки в цьому випадку відсутня одна з основних ознак фразеологізму - відтворюваність. Ми знаємо, що створювані вислови осідали в збірниках, формування ментальних структур ішло іншими шляхами. Основна функція таких імплантацій - «засвідчити», а по суті - сфальсифікувати органічність відповідних ідеологічних концептів для мовної «народної» картини світу, тобто об'єктивувати ідеологію [13; 14:13]. Енкратична мова (за Р. Бартом), таким чином, маскується під природну [2:537] (що може бути природнішим за «народну мудрість»?); Можна припустити й наявність другої функції: вплинути на «суспільну «кристалізацію»» (у розумінні

Ф. де Сосюра [11:25]) важливих для тоталітарної системи понять, пов'язаних із певними мовними знаками, у процесі їхнього входження в дискурс; заблокувати небажані асоціації та закріпити потрібні. Отже, йдеться саме про тоталітарний контроль над думкою, за Дж. Орвеллом, часто «конструктивний». А оскільки імплантовані поняття були частиною ідеології і в мові актуалізувалися через ідеологічно зв'язані одиниці, то й розглянуті в статті спроби трансформувати мовну картину світу являли собою її ідеологізацію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Арендт Х. Джерела тоталітаризму : [пер. з англ.] / Ханна Арендт. — К. : Дух і літера, 2002. — 539 с.
2. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика: [пер. с фр.]; [сост., общ. ред. и вст. ст. Г. К. Косикова] / Ролан Барт. — М. : Прогрессе, 1989. — 616 с.
3. Иванова Е. В. Мир в английских и русских пословицах / Е. В. Иванова. — СПб. : Изд-во С.-Петербур. ун-та; филол. ф-т СПбГУ, 2006. — 280 с.
4. Ліждвой М. П. Українські народні прислів'я та приказки в радянську епоху / М. П. Ліждвой. — К. : Вид-во АН УРСР, 1962. — 135 с.
5. Морен Э. О природе СССР : Тоталитарный комплекс и новая империя : [пер. с фр.] / Эдгар Морен. — М. : Наука для общества, РГГУ, 1995. — 220 с.
6. Мудрість народна : [укр. прислів'я та приказки]. — К. : Держ. вид-во худ. літ., 1962. — 158 с.
7. Оруэлл Дж. Литература и тоталитаризм // Оруэлл Дж. Мысли в пути : эссе : [пер. с англ.] / Джордж Оруэлл. — М. : ООО «Изд-во АСТ» : ЗАО НПП «Ермак», 2003. — С. 55-59.
8. Погребняк А. К. Фольклорный текст как отражение религиозного сознания русского народа (на примере русских паремий со словом “Бог”) [Электронный ресурс] / А. К. Погребняк // Режим доступа: <http://e-lib.gasu.ru/mak/arhiv/2005/39.doc>
9. Сарнов Б. Наш советский новояз : Маленькая энциклопедия реального социализма / Бенедикт Сарнов. — М. : Зксмо, 2005. — 768 с. — (Диалоги о культуре).
10. Селіванова О. О. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія / О. О. Селіванова. — Полтава : Довкілля-К, 2006. — 716 с.
11. Сосюр Ф. де. Курс загальної лінгвістики : [пер. з фр.] / Фердінан де Сосюр. — К. : Основи, 1998. — 324 с.
12. Українські приказки, прислів'я і таке інше / Уклав М. Номис ; [упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка]. — К.: Либідь, 1993. — 768 с. — (Літературні пам'ятки України).
13. Хлебда В. Пословицы советского народа : наброски к будущему анализу / Войцех Хлебда // Русистика. — Берлин, 1994. — № 1/2. — С. 74-84.
14. Язык, идеология, политика : [реферативный сб.] / [отв. ред. Ф. М. Березин] — М., 1982. — 292 с.